

Aktivno starenje i preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji

VALENTINA IVANIĆ¹

SAŽETAK

U ovom radu se sagledavaju ekonomski i kulturološki preduslovi za razvoj takozvanog srebrnog preduzetništva u EU-28, s posebnim fokusom na Srbiju. Cilj rada je da ukaže na forme srebrnog preduzetništva koje je moguće razvijati u Srbiji. Analiza na osnovu podataka Globalnog izveštaja o preduzetništvu starijih 2016. pokazala je da se u zemljama visoke kupovne moći (EU-28) javlja „preduzetništvo na bazi prilika“, dok se u manje razvijenim, zemljama u tranziciji javlja „preduzetništvo iz nužde“.

Ekonomski preduslovi, kao i preduzetničke intencije u Srbiji analizirani su na bazi primarnih i sekundarnih podataka. Preduzetničke intencije populacije u Srbiji, pa tako i populacije starijih analizirane su korišćenjem *proxi* varijable *indeksa izbegavanja neizvesnosti*. Vrednost tog indeksa izračunata je na bazi uzorka od 221 preduzeća u Srbiji, prema formuli koju je Hofstede koristio u svom izvornom istraživanju. Istraživačka forma koju smo koristili je upitnik. Korišćena je petostepena Likertova skala merenja stavova

koja operacionalizuje dimenziju socijalne kulture: izbegavanje neizvesnosti. Vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti tokom vremena opadaju (od 88 u 1993. do 60 u 2016. godini), što sugeriše rast preduzetničkih intencija populacije.

Posmatrajući ekonomske preduslove za srebrno preduzetništvo, vidi se da prosečna visina penzija u Srbiji nije dovoljna da pokrije troškove minimalne potrošačke korpe. Izuzetak su penzije vojnih penzionera koje pokrivaju visinu troškova minimalne potrošačke korpe, te oni mogu da predstavljaju grupu potencijalnih „srebrnih preduzetnika“. Struktura srebrnih preduzetnika po sektorima ukazuje na dominantnost sektora usluga (73%), veliku prisutnost muškaraca (82%) i monocentričan razvoj (34%), odnosno fokusiranost na Beogradski region.

KLJUČNE REČI

aktivno starenje u EU | srebrno preduzetništvo | ekonomski preduslovi za srebrno preduzetništvo | kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo | Srbija

¹ Cultural Due Diligence Institute, Novi Sad | ✉ valentina.ivanic@sbb.rs

UVOD

Starenje stanovništva je fenomen koji predstavlja izazov kako za kreatore demografskih, tako i za kreatore politika ekonomskog razvoja u XXI veku. U svakoj od zemalja EU-28, starenje stanovništva ima različite profile, koji na različite načine utiču na ekonomiju društava u kojima se proces starenja odvija.

Kada je reč o ulozi stanovništva u procesu proizvodnje, razmatranja ekonomista, ali i demografa, uglavnom su se usredsredila na ulogu ekonomski angažovanog dela stanovništva u tom procesu. Fenomen aktivnog starenja utiče na redefinisane koncepta kakve su nekada o vezi radne snage i ekonomskog rasta nudile klasična ekonomska nauka i demografija. U okviru koncepta „srebrne ekonomije“, populacija 60+, za koju se nekada očekivalo da treba da se penzioniše, posmatra se sve više u funkciji činioca koji utiče na razvoj jedne specifične forme preduzetništva, poznate pod nazivom „srebrno preduzetništvo“.

Disciplinarno određenje predmeta istraživanja tiče se fenomena srebrnog preduzetništva, utemeljenog na konceptu „aktivnog starenja“. Prostorno određenje predmeta istraživanja odnosi se na Evropsku uniju s fokusom na preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Republici Srbiji. Vremensko određenje predmeta istraživanja za Evropsku uniju vezuje se za 2016-2017. godinu, kada su objavljeni rezultati Globalnog izveštaja o preduzetništvu. Podaci o ekonomskim preduslovima za srebrno preduzetništvo u Srbiji uzeti su za 2017. godinu, dok su

podaci za praćenje *indeksa izbegavanja neizvesnosti*, indikatora koji ukazuje na preduzetničke intencije populacije u Srbiji, izračunati za 2016. godinu.

Cilj istraživanja je da se ukaže na ekonomske i kulturološke preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji, s posebnim akcentom na to koje vidove tog preduzetništva je moguće razvijati. U radu se, osim sažetog teorijskog okvira i rezultata prethodnih istraživanja, daje analitička strategija, metod, diskusija rezultata i zaključci.

Teorijski okvir i prethodna istraživanja

Dinamiku razvoja visokoproizvodnih privreda”, prema Schultz (1985), ne određuju prirodni resursi i fizički kapital, već „široka lepeza ljudskih veština“. Pokazuje se da „Malthus nije mogao predvideti da će roditelji zameniti broj dece njihovim kvalitetom“ (Schultz 1985: 25). Ulaganje u kvalitet ljudskog kapitala postalo je naročito važno kada je zaključeno da tu vrstu ulaganja odlikuju veće stope prinosa na investicije, u odnosu na stopu prinosa na investicije u forme fizičkog kapitala. U tom kontekstu su se i menjala shvatanja o vezi između stanovništva kao činioca proizvodnje i potrošnje.

Kada je reč o preduzetništvu starijih, uočljiva je nepotpunost istraživačke agende, ne samo u konceptualnom već i metodološkom smislu. Projekcije koje se tiču potencijala „srebrne ekonomije“ u Evropskoj uniji – da generiše nova radna mesta, govore o tome da će tražnja koju grupa od 60+ bude generisala rasti 5% godišnje do 2025.

godine. Ta vrsta tražnje će rezultirati u istom periodu sa 88 miliona poslova, što bi činilo 37,8% svih poslova koje Evropska unija nudi. Kada je reč o uticaju tako projektovane tražnje na BDP, „projekcije su da će dostići 6,4 triliona EUR, što odgovara ekvivalentu od 31,5% BDP-a Evropske unije“ (Varnai i dr. 2015: 10).

Ukoliko se posmatra period do 2050. godine, važno je imati u vidu nalaz o tome da će „udeo starog stanovništva u Evropskoj uniji dosegnuti do 30% ukupne populacije“ (Henkens i Schippers 2012: 605). Ta projekcija upozorava na potrebu da se menja paradigma o starenju. Promena paradigme od „brige o starim“ ka paradigmi koja se bazira na „aktivnom starenju“, sugeriše „važnost fokusiranja na promenjenu ulogu koju populacija 60+ može da ima u ekonomiji“ (Formosa 2017: 1).

Sve do industrijske ere starost se posmatrala kao „individualni problem“, a od tada ona postaje socijalni konstrukt (Milankov 2010). Podstaknuti izazovima koje proces starenja može da ima na strukturu budžetske potrošnje, istraživači su razvijali koncepte kao što su: „produktivno starenje“ (kako bi se sagledale mogućnosti učešća osoba starijeg životnog doba na tržištu rada), „zdravo starenje“, te „aktivno starenje“ (Walker i Maltby 2016: 79). Koncept produktivnog starenja autori definišu kao „svaku aktivnost koju obavlja starija osoba i koja doprinosi proizvodnji robe i usluga, odnosno unapređenju kapaciteta da se roba ili usluge proizvode“ (Bass, Carro i Chen 1993: 15). Aktivno starenje predviđa „socijalnu participaciju

i onih koji nisu zdravi ili osoba sa invaliditetom, koji uprkos tome mogu pružiti neki doprinos svojoj porodici, lokalnoj zajednici ili više od toga“ (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 10).

Nakon osamdesetih godina, fokus pomenutih koncepata, odnosno politika jeste da starije „integriše u svet rada“. Koncept aktivnog starenja uglavnom je analiziran „sa aspekta ekonomskih, finansijskih i budžetskih efekata na nivou EU“ (Walker i Maltby 2012: 118).

Pojmovno određenje srebrne ekonomije, koje nudi OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), utemeljeno je na efektima koje proces starenja ima na strani proizvodnje. Evropska komisija pojam posmatra sa strane efekata koje proces starenja ima na strani potrošnje. U nastavku će i jedan i drugi pristup biti detaljnije opisani.

Pod pojmom „srebrna ekonomija“ autori podrazumevaju „fokusiranje na razvoj strategija koje predstavljaju odgovor na vrstu problema koji su povezani sa uslugama čiji cilj je da unaprede kvalitet života starijih ljudi“ (Zsarnoczky 2016a: 106). Isti autor u jednom svom drugom tekstu navodi još jednu definiciju pojma „srebrna ekonomija“ ukazujući da „srebrna ekonomija obuhvata ukupnu ekonomsku aktivnost ljudi starijih od 50 godina zajedno sa svim troškovima koje oni izdvajaju za robu i usluge koje su im potrebne“ (Zsarnoczky 2016b: 557).

Klimczuk (2016) razlikuje „uže” i „šire” shvatanje pojma „srebrne ekonomije“. Uže shvatanje pojma „srebr-

ne ekonomije“ uključuje „robu i usluge za starije osobe“ (Klimczuk 2016: 35). Manjkavosti tog pristupa su što ne dovode do promena u javnim politikama u društvima koja se suočavaju sa starenjem, svodeći ih na politike čiji je cilj da život starijih osoba učine lakšim, ali ne i produktivnijim. Za razliku od „užeg“, „šire“ shvatanje „srebrnu ekonomiju“ posmatra uzimajući u obzir sistem obrazovanja, istraživanja i razvoja, ali i nove poslove koje će stvoriti „srebrna industrija“ dozvoljavajući kreatorima javnih politika da starenje stanovništva doživljavaju kao potencijal za razvoj svojih ekonomija“ (European Commission 2007: 96).

Evropska komisija pojam „srebrna ekonomija“ definiše kao „set ekonomskih mogućnosti koje se javljaju usled rasta javne i lične potrošnje vezane za zadovoljenje specifičnih potreba ljudi iznad 50. godine života“ (European Commission 2015: 7). Navedena definicija koncept srebrne ekonomije svodi na stvaranje uslova za kreiranje „srebrnog BDP-a“.

U izveštaju OECD-a navodi se da je „srebrna ekonomija okruženje u kome svi oni preko 60 godina života komuniciraju i prosperiraju na svojim poslovima, angažovani u inovativnim preduzećima, pomažući da tržišta rastu zahvaljujući rastu tražnje za specifičnom vrstom proizvoda i usluga koje im služe da vode zdrave, aktivne i produktivne živote“ (OECD 2014: 2). Činjenica je, međutim, da „još uvek ne postoji istraživačka agenda kada je u pitanju preduzetništvo starijih“, ali i da autori teže da postavite konceptualni okvir za sagledavanje tog fenomena

(Halvorsen i Morrow-Howell 2017: 314).

Terminologija koja se koristi da se opiše preduzetništvo starijih nije još uvek standardizovana. Neki autori koriste termin „stariji preduzetnik“ (Seymour 2002: 3), dok drugi koriste termine kao što su „stariji preduzetnici“ (Kautonen 2008: 3), „zreli preduzetnici“ (Singh 2009: 8) ili „preduzetnici koji su se rano penzionisali“ (Singh i DeNobble 2003: 210). Termin „preduzetnici trećeg doba“ koristi grupa autora kao što su Blackburn, Mackintosh i North (1998), a termin „sivi preduzetnici“ koriste autori Tempest, Barnatt i Coupland (2002: 477). Najzad, za termin „srebrni preduzetnici“ opredeljuju se Ahmad i dr. (2014: 307), te Cannon (2008: 33). Termin „preduzetnici trećeg doba“, koji upotrebljavaju Blackburn, Mackintosh i North (1998) – odnosi se na osobe koje imaju između 50 i 75 godina i koje poseduju preduzeća ili rade u preduzećima srednje veličine.

Upotreba velikog broja definicija pokazatelj je „veoma malog broja empirijskih istraživanja“, što za posledicu ima upravo takvu brojnost definicija koje su uglavnom deskriptivnog tipa (Kautonen 2008: 4). Autori se slažu da se zbog potreba empirijskih istraživanja treba zadržati „na onoj definiciji preduzetništva starijih osoba koja omogućava prikupljanje podataka o malim i srednjim preduzećima čiji su vlasnici, odnosno menadžeri svrstani prema godinama“ (Kautonen 2008: 5).

Postoji nekoliko pristupa koje Luck, Kraus i Bouncken (2014) navode kao konceptualni okvir za sagledavanje

preduzetništva starijih osoba. Navešćemo dva. Prvi pristup, PPA (Push Pull Approach), preduzetništvo starijih posmatra u odnosu na *motive* njihovog ulaska u preduzetničke aktivnosti i svrstava te motive u one koji „guraju“ (*push*) preduzetnike da se upuste u navedene aktivnosti i one koji „povlače“ (*pull*) starije osobe da se bave preduzetništvom. Drugi pristup, koji koristi GEM (Global Entrepreneurship Monitor), temelji se na „preduzetništvu iz nužde“ i „preduzetništvu koje pokreću mogućnosti“.

Prema PPA pristupu „činioci koji „guraju“ osobe starijeg životnog doba da se upuste u preduzetništvo jesu: niska primanja na poslu koji trenutno obavljaju, nizak stepen zadovoljstva poslom, dugoročna nezaposlenost, strah od gubitka posla, diskriminacija prilikom zapošljavanja na osnovu godina starosti, kao i visina penzija koja nije dovoljna da pokrije cenu koštanja potrošačke korpe“ (Amit i Muller 1995: 79).

Činioci koji deluju tako da motivišu, odnosno „povlače“ osobe starijeg životnog doba da se upuste u preduzetničke aktivnosti jesu: mogućnost da se bude slobodan i samostalan u obavljanju posla, bolje mogućnosti za povećanje zarade, kao i izazovi koji se tiču želje da se testiraju sopstvene sposobnosti i iskustvo. U red navedenih činilaca spadaju i oni koji se tiču želje da se odgovori na poslovne prilike koje su se ukazale, na šta se posebno osvrću Alstete (1995), odnosno Kok, Ichou i Verheul (2010).

U Strategiji Evropske unije 2020 koristi se formulacija „inkluzivan i održiv rast“, što ukazuje na potrebu da

se o procesu starenja razmišlja ne samo kao o činiocu rasta, već i činiocu socijalnog uključivanja. Kao jedan od bitnih ciljeva inkluzivnog rasta jeste „uključivanje starijih radnika na tržište rada“ (European Commission 2010: 12).

Strategija Evropske unije 2020 je i osmišljena s ciljem da stvori ambijent za korišćenje „zlatnih dividendi“ (*golden dividende*), odnosno efekata koje generiše „srebrna ekonomija“. Kako je životni vek produžen, „tako su svi oni koji imaju 50+ godina dobili „poklon“ u vidu dodatnih 20-30 godina života, ispunjenih dobrim zdravljem“ (Mals i Rogoff 2014: 141), pod kojim se podrazumeva i postojanje preduzetničkih intencija. Takva perspektiva „produženog životnog veka“, ispunjenog preduzetničkim intencijama, otvara mogućnosti za kreiranje politika koje za cilj imaju uvećavanje efekata „zlatnih dividendi“. Pod nepromenjenim uslovima i u uslovima javnih politika kakve se danas vode u svetu rada, „predviđanja su da će Nemačka do 2035. godine imati 34 miliona zaposlenih u poređenju sa 28 miliona penzionera“ (Borsch-Supan 2014: 3).

Prema projekcijama koje se tiču uдела starih u ukupnom stanovništvu Srbije, Zdravković, Domazet i Nikitović (2012: 23) očekuju da će ovaj kontingent najverovatnije porasti sa 16,8% u 2010. na 25,9% u 2050. Ova vrsta projekcija imala je cilj da ukaže na efekte rasta penzionih izdvajanja i njihov uticaj na održivost fiskalnog sistema Srbije. Potrebno je istaći da se u pomenutom tekstu pod starom populacijom podrazumeva stanovništvo staro 65 ili više godina u skladu sa

odavno prihvaćenim demografskim okvirom starih u evropskom kontekstu.

Iz perspektive novog poimanja starosti, demografi nastoje da razviju pokazatelje koji prepoznaju „starost provedenu u zdravlju“ (Devedžić i Stojilković 2012: 47). Demografi sve više zagovaraju pojam „prospektivne starosti“, koji se temelji na biometrijskom umesto hronološkom pristupu, kako to inače sugerišu Sanderson i Scherbov (2008).

Kultura starenja je veoma važan čini-lac produktivnog starenja. Kada je reč o tom pitanju, autori zaključuju da u Srbiji „nemamo kulturu starenja i da se starost vrednuje kao predvorje smrti“ (Milankov i Opačić 2012: 10). Sve je više onih istraživača koji smatraju važnim bavljenje temama kao što su „socijalne i kulturološke pretpostavke preduzetništva među starijim osobama“ (Kautonen 2008: 8).

Takođe, mnogi autori pažnju skreću na potrebu „stvaranja adekvatne istraživačke agende za fenomen „srebrnog preduzetništva“ koje bi se moglo razvijati u zemljama s populacijom 60+ koju odlikuje niska kupovna moć“ (Fasbender i dr. 2016: 14). Podsetimo da Republika Srbija spada u red zemalja koje odlikuje niska kupovna moć, te da je i zbog toga ova tema od velikog značaja za domaća istraživanja. Schultz i Radwanski su istraživali uticaj starenja na strukturu potrošnje, naglašavajući kako „poseban značaj promene u strukturi potrošnje imaju na specifične sektore i male ekonomije“ (Schultz i Radwanski 2014: 9). Republika Srbija se prema broju stanovnika, koji predstavlja aproksimaciju za

broj potrošača, svrstava u tzv. male ekonomije. Strategija razvoja malih ekonomija je uvek bazirana na izvozu, odnosno na zadovoljavanju eksterne tražnje. Politike podrške „srebrnom preduzetništvu“ mogu se formulisati ne samo u smislu usmeravanja izvoza Srbije ka grupama zemalja koje odlikuje visok BDP *per capita*, već i u smislu usmeravanja ka specifičnim proizvodima namenjenim populaciji 60+ u pomenutim zemljama.

Diversifikovanja struktura lične potrošnje stanovništva formira se u ekonomski razvijenijim privredama koje odlikuje visok BDP *per capita* (Wertheimer-Baletić 1999: 404). Evropska unija je jedan od najvažnijih trgovinskih partnera Srbije, na šta ukazuju i sledeći podaci: „izvoz u Evropsku uniju u 2017. godini iznosi 67,57% ukupnog izvoza Srbije“ (European Commission 2018: 8), što ostavlja prostor da Srbija svoj razvoj utemelji na zadovoljenju potreba tražnje populacije 60+ situirane u EU. Nema preduslova za diverzifikaciju interne tražnje u regionu Jugoistočne Evrope (JIE), ali i u Republici Srbiji na šta ukazuju podaci koji slede.

U analiziranom kontekstu važno je navesti da u „EU-28 bruto domaći proizvod po glavi stanovnika iznosi 29.200 EUR“ (Eurostat 2018: 33). Prema Eurostatu, BDP *per capita* za Srbiju za 2015. godinu iznosi 4.800 EUR, dok „prosek za zemlje koje se nalaze u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, a koje taj proces realizuju u okviru inicijative Jugoistočne Evrope iznosi 4.700 EUR“ (Eurostat 2017: 12). Kada su u pitanju ekonomije Jugoistočne Evrope, među kojima je i

Srbija, važno je ukazati da je njihov „BDP *per capita* za 2015. godinu tek na nivou od 34% BDP-a Evropske unije“ (Regional Cooperation Council 2017a: 10).

Jedna od posledica starenja stanovništva jeste i „razvoj inovativnih proizvoda i usluga koji imaju za cilj da zadovolje potrebe starijih osoba“ (Kurek i Rachwal 2011: 340). Stefanik, Domonkos i Horvat (2013) se stoga usredsređuju na stranu ponude „srebrne ekonomije“, definišući je kao „set ekonomskih aktivnosti koje su povezane sa proizvodnjom robe i usluga osmišljenih na način da zadovolje potrebe starije populacije“ (Stefanik, Domonkos i Horvat 2013: 7). Na preduzetništvo, uopšte posmatrano, utiče niz činilaca i to onih „koji su individualne prirode (starost, profesionalne preferencije, sistem vrednosti, kao i druga sociodemografska obeležja), kontekstualne prirode (uticaj porodice, socijalne karakteristike), i socijalne prirode (vrednosti zajednice u kojoj se osoba socijalizovala i tip ekonomskog sistema)“ (Brandstatter 2011: 224).

Pre nego što se navedu neke od dimenzija kulture koje utiču na preduzetničke intencije, potrebno je skrenuti pažnju na razliku između pojmova nacionalna i socijetalna kultura. Naime, pojam nacionalna kultura je u svojim istraživanjima upotrebljavao Hofstede i pod tim je podrazumevao „kolektivno programiranje uma koje razlikuje članove jedne grupe ili kategorije ljudi od druge“ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2005: 282). S definicijom pojma *socijetalna* kultura složio se veliki broj istraživača okupljenih

oko projekta GLOBE (Global Leadership and Organizational Behaviour Effectiveness) i ona glasi: „Kultura je skup motiva, vrednosti, uverenja identiteta i interpretacija značenja važnih događaja koji nastaju iz zajedničkog iskustva članova jednog kolektiva i koji se prenose s generacije na generaciju“ (House i dr. 2004: 15). Kako se većina savremenih društava, osim pripadnika kulture većinske nacije, sastoji i od pripadnika drugih kultura, autori okupljeni oko House-a (2004) smatraju da pojam socijetalne kulture preciznije odražava navedenu stvarnost od pojma „nacionalna kultura“ koji je Hofstede upotrebljavao u svojim istraživanjima. Samom Hofstedeu, pripadaju zasluge za dimenzionalizaciju modela kulture. U ovom radu, predmet pažnje je jedna od šest dimenzija modela kulture koji je Hofstede razvio i koju naziva „izbegavanje neizvesnosti“. Izbegavanje neizvesnosti ukazuje na meru u kojoj natpolovična većina pripadnika nekog društva oseća nelagodu ili uznemirenost kada se nađe u situacijama koje nisu jasno definisane. Načini na koji se pripadnici ljudskih društava „brane“ od neizvesnosti su uspostavljanje formalnih pravila, najčešće u vidu zakona.

Više autora je ukazalo na postojanje koreliranosti između dimenzije socijetalne kulture pod nazivom „izbegavanje neizvesnosti“ sa inovativnošću. Tako su Taras, Kirkman i Steel (2010: 420) našli da je „izbegavanje neizvesnosti“ negativno korelirano sa inovativnošću ($p = -0,41$). Sam Hofstede, koji je definisao „izbegavanje neizvesnosti“ kao jednu od dimenzija socije-

talne kulture, ističe da „populacija zemalja koje odlikuje visoka vrednost ovog indeksa u većoj meri pokazuje sklonost ka preciznosti i tačnosti koje su neophodne za proces inoviranja“ (Hofstede 2001: 167). Vrednosti su, valja imati u vidu, „socijalni konstrukt“ i mogu se menjati u toku dužeg vremenskog perioda ili usled nekih ekstremnih spoljnih uslova u nekim kraćim vremenskim periodima. Prema Hofstedeu, potrebno je od 50 do 100 godina da bi se moglo govoriti o promenama vrednosti ili ukoliko se one promene u nekim kraćim vremenskim intervalima od navedenih, tada se to obično vezuje za neke „ekstremne dramatične spoljne uticaje“ (Hofstede 2001: 36). Srbija prema izvornim nalazima Hofstedeu pripada kulturama koje odlikuje visok stepen izbegavanja neizvesnosti i „vrednost tog indeksa za Srbiju je 92“ (Hofstede 2001: 502).

Proces pridruživanja Srbije Evropskoj uniji označava izloženost ekonomskih aktera većem broju formalnih struktura i pravila, što je Hofstedeu dalo argumentaciju za pretpostavku o rastu indeksa izbegavanja neizvesnosti kada je Srbija u pitanju (Hofstede 2001: 183).

Sagledavajući procese na koje evropeizacija utiče, Radaelli piše da je „reč o procesu koji utiče na domaće strukture, kako na političke strukture, tako i na kognitivne i normativne“ (Radaelli 2003: 35). Shodno navedenom, promenu kognitivnih struktura bilo je moguće očekivati u toku procesa pridruživanja Republike Srbije Evropskoj uniji.

Sam proces pridruživanja Srbije EU je doveo do preplitanja dimenzija soci-

jetalne kulture Srbije i socijalne kulture zemalja članica Unije. Merenje stavova menadžera dve grupe preduzeća srednje veličine u AP Vojvodini u odnosu na tvrdnje koje operacionalizuju dimenziju izbegavanja neizvesnosti – pokazalo je da „strani menadžeri“ u većoj meri teže izbegavanju neizvesnosti. „Vrednost ovog indeksa kod njih je bila 88 u odnosu na menadžere koji su upravljali kapitalom domaćeg porekla kod kojih je vrednost ovog indeksa bila 78“ (Ivanić 2017: 276). Kako je prema Hofstedeu vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti za Srbiju bila 92, može se zaključiti da je prisustvo stranog kapitala, kao modela prenošenja obrazaca kulture, te shodno tome i praksi upravljanja dovelo do pada indeksa izbegavanja neizvesnosti kod menadžera u Srbiji koji upravljaju preduzećima koja posluju s kapitalom domaćeg porekla, ali i do rasta vrednosti tog indeksa kod menadžera koji upravljaju kapitalom stranog porekla u Srbiji.

METOD

Analitička strategija se temelji na sagledavanju preduslova za razvoj „srebrnog preduzetništva“ u Evropskoj uniji s ciljem da se ukaže na ekonomske i kulturološke pretpostavke za njegov razvoj u Republici Srbiji. Izloženi teorijski okvir i analiza rezultata prethodnih istraživanja dozvoljava da se formuliše hipoteza da se u Srbiji ne može formirati diversifikovana struktura lične potrošnje, niti se mogu stvoriti ekonomski preduslovi za razvoj „srebrnog preduzetništva“.

Kada su u pitanju kulturološke pretpostavke za razvoj srebrnog preduzetništva (shvaćenog u šumpeterijanskom smislu, kao procesa „kreativne destrukcije“ i „inovativnosti“), Srbija se odlikuje visokim vrednostima indeksa izbegavanja neizvesnosti, što natpolovičnu većinu populacije u Srbiji čini „antipreduzetnički“ orijentisanom.

Zaključci o obeležjima „srebrnog preduzetništva“ u Evropskoj uniji izvođiće se na osnovu analize podataka koje objavljuje pomenuti GEM (Schott i dr. 2017: 10). Komparativni metod će se koristiti kako bi se sagledala pozicija zemalja koje dele evropsku kulturnu tradiciju – EEC (European Culture Countries) s obzirom na motive, preduslove, ali i na ekonomske i socijalne efekte svake od formi srebrnog preduzetništva. Prateći preduzetništvo po starosnim grupama, GEM kao jednu od osnovnih mera uvodi „indeks preduzetničke aktivnosti u ranim fazama“ – TEA (Total Early-stage Entrepreneurial Activity). Prema indeksu preduzetničke aktivnosti meri se procenat odraslog stanovništva, od 18 do 64 godine starosti, aktivno angažovanog u pokretanju preduzeća ili u upravljanju/posedovanju preduzeća ne starijeg od 42 meseca.

Ekonomski preduslovi za „srebrno preduzetništvo“ u Republici Srbiji posmatraće se na osnovu analize visine prosečnih penzija, s ciljem da se ukaže na deo finansijskog potencijala populacije 60+ u Srbiji za „srebrno preduzetništvo“. Republički fond penzijskog i invalidskog osiguranja objavljuje u svojim izveštajima broj kori-

snika penzija, tip korisnika penzija (zaposleni, samostalna delatnost, zaposleni bez vojske, vojska, poljoprivrednici) i prosečan iznos penzija po filijalama i opštinama u Republici Srbiji.

Anketa o radnoj snazi koju objavljuje Republički zavod za statistiku, prati strukturu vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starijih 60 i više godina, po polu, sektorima delatnosti i regionima. S obzirom na veličinu uzorka, podatke koji su analizirani u ovom radu treba uzeti sa rezervom. Preduzetničke intencije 60+ populacije u Srbiji analiziraju se izračunavanjem indeksa „izbegavanja neizvesnosti“, kao dimenzije socijalne kulture Srbije. Izračunavanje indeksa izbegavanja neizvesnosti – UAI (Uncertainty Avoidance Index) obaviće se na osnovu rezultata istraživanja koje je sproveo Savet za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council). Uzorak je obuhvatio 221 preduzeće u Republici Srbiji. Struktura preduzeća u odnosu na sektor delatnosti je bila sledeća: 45% poljoprivreda, 17% industrija, 66% transport, turizam, bankarstvo i 13% obrazovne institucije, institucije kulture i socijalne zaštite. Strukturu uzorka po veličini preduzeća čini: 38% mikro preduzeća, 38% malih, 19% srednjih i 5% velikih preduzeća. „Struktura uzorka u odnosu na poziciju ispitanika u preduzeću je sledeća: 10% ispitanika čine predsednici, 28% vlasnici preduzeća, 3% partneri, 18% direktori, 2% generalni menadžeri, 29% menadžeri i 10% finansijski stručnjaci“ (Regional Cooperation Council 2017b: 189-190). Izbegavanje neizvesnosti se definiše

„kao stepen u kome se članovi neke kulture osećaju uplašeno od situacija koje su dvosmislene i nepoznate“ (Hofstede 2001: 187). U svom istraživanju Hofstede je operacionalizovao *izbegavanje neizvesnosti* putem tri pitanja, odnosno tvrdnje:

- 1) Pravila preduzeća ne bi trebalo kršiti, čak i u situaciji kada zaposleni misli da je to u najboljem interesu preduzeća.
- 2) Koliko dugo ćete po Vašem mišljenju još raditi u ovom preduzeću?
- 3) Koliko često se osećate nervoznim i napetim na poslu?

Od ispitanika se očekivalo da odgovaraju označavanjem stepena prihvatanja svake od navedenih tvrdnji. U oceni stavova korišćena je petostepena Likertova skala stavova: 1) Uopšte se ne slažem, 2) Pretežno se ne slažem, 3) Niti se slažem, niti se ne slažem, 4) Pretežno se slažem i 5) U potpunosti se slažem.

Vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti izračunata je korišćenjem sledeće formule:

„UAI = 300 (srednja vrednost za pitanje Odnos prema pravilima) – (% osoba koje procenjuju da će raditi u organizaciji u kojoj su trenutno zaposleni manje od pet godina) – 40 (srednja vrednost odgovora na pitanje o stresu)“ (Hofstede 2001: 150). Praćenje kretanja vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti kroz vreme za Srbiju dozvoljava da se zaključuje o meri u kojoj te promene stvaraju preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Republici Srbiji.

REZULTATI I DISKUSIJA

Srebrno preduzetništvo u zemljama evropske kulturne tradicije

U ovom delu rada predstavljeni su samo nalazi specijalnog GEM-a posvećenog preduzetništvu starijih osoba, s posebnim fokusom na stanje u Evropskoj uniji. Regioni s kojima se Evropska unija poredi su: Podсахarska Afrika, Srednji Istok i Severna Afrika, Južna i Istočna Azija, Latinska Amerika i Karibi, i zemlje evropske kulturne tradicije (ECC).

Izveštaj o preduzetništvu starijih 2016-2017. pripreman je na bazi analize podataka 2009-2016, korišćenjem APS (Adult Population Survey) metode, na uzorku od 104 zemlje. Uzorak su činila 1.540.397 ispitanika starosti od 18 do 80 godina, u pet regiona sveta. Za sagledavanje detaljnije slike o preduzetništvu starijih uvedene su sledeće starosne grupe: mladi (18-29), sredovečni (30-49), stariji (50-64) i stari (65-80). Globalna slika preduzetničkih intencija jeste važna, naročito ako želimo da se usredsredimo na nivo tih intencija među osobama starije starosne dobi u zemljama ECC. Stope preduzetničke aktivnosti (TEA) su visoke u zemljama koje se svrstavaju u ekonomije čiji je razvoj vođen niskim cenama činilaca proizvodnje (Schwab 2018: 20). Započinjanje poslova u takvom tipu ekonomija ne zahteva previše znanja niti sredstava. Zemlje Jugoistočne Evrope, među kojima je i Srbija, prema nalazima Svetskog ekonomskog foruma (WEF), spadaju u red zemalja čiji je razvoj vođen niskim cenama činilaca proizvodnje i, u određenoj meri, njihovim

kvalitetom i efikasnošću. Udeo visokotehnoški intenzivnih proizvoda u izvozu finalnih proizvoda u EU-28 za 2015. godinu je bio 16,2%, „dok je za zemlje Jugoistočne Evrope taj prosek na nivou od 2,4%“ (Maksimović i Ivanić 2018: 82). Grupa preduzetnika koja pripada kategoriji „stari“ u regionu ECC (grafikon 1) ispoljava u najvećoj meri „motivisanost na bazi prilika“ u odnosu na istu grupu u drugim regionima (58%).

Iako osobe starije životne dobi u regionu ECC imaju najniži nivo stope preduzetničke aktivnosti (TEA), stopa preduzetničke aktivnosti zaposlenih EEA (Entrepreneurial Employee Activity-EEA), posebno zaposlenih osoba starije dobi koji svom aktuelnom poslodavcu razvijaju nove aktivnosti (novu robu ili usluge, osnivanje novih poslovnih jedinica i slično) – najviša je u odnosu na stopu koju ostvaruju iste starosne grupe u drugim regionima. Stope EEA za starije i stare preduzetnike su 17% i 16% u odnosu na ukupan broj zaposlenih, što je u odnosu na sve posmatrane regione znatno više (grafikon 2).

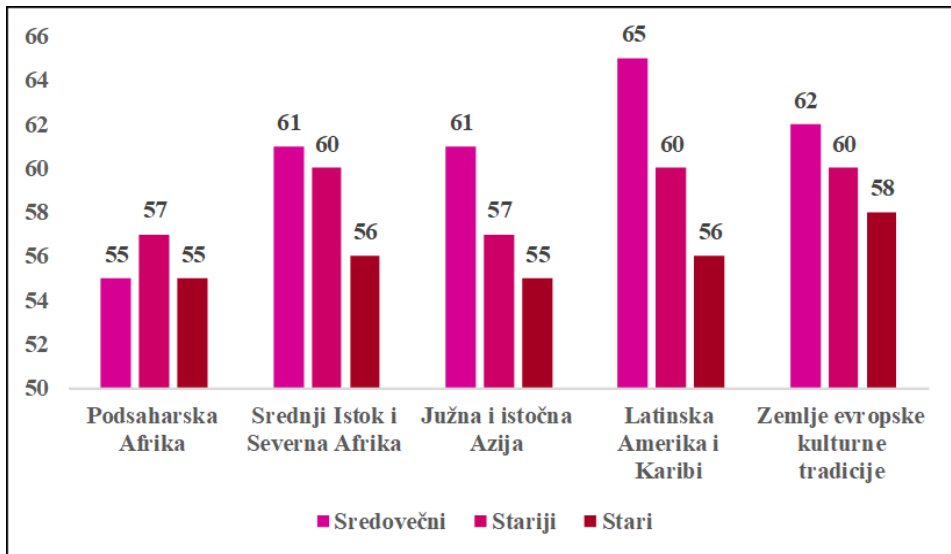
Ekonomski i kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo u Republici Srbiji

Ekonomski preduslovi za „srebrno preduzetništvo“ u Republici Srbiji analizirani su na osnovu podataka koje objavljuju Republički fond penzijskog

i invalidskog osiguranja i Republički zavod za statistiku. Podaci koje navedene institucije objavljuju odnose se na broj korisnika penzija i visinu prosečnih iznosa penzija u Republici Srbiji.

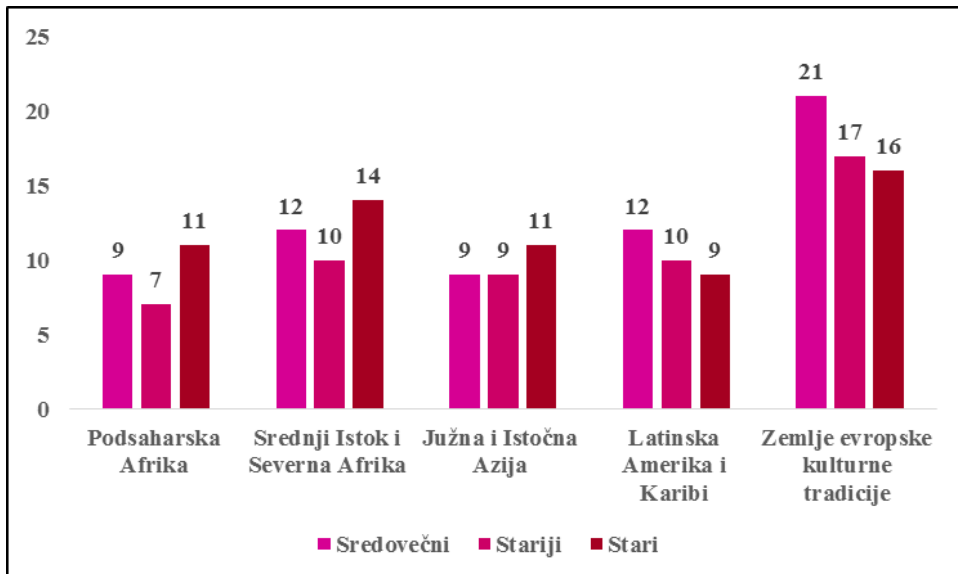
Anketa o radnoj snazi pruža podatke o strukturi vlasnika/ suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina. Ministarstvo trgovine i turizma objavljuje i *Izveštaj o kretanju kupovne moći u Republici Srbiji*. Stavljanjem u odnos visina prosečne penzije i prosečne i minimalne potrošačke korpe u Republici Srbiji zaključuje se o ekonomskim preduslovima za „srebrno preduzetništvo“ u Srbiji. Na osnovu izveštaja *Kupovna moć stanovništva i Potrošačka korpa*, „prosečna potrošačka korpa za 2017. godinu je 69.522,73 RSD, dok je minimalna potrošačka korpa 36.090,21 RSD“ (Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija 2017: 5).

Ukoliko se uporedi prosečna minimalna potrošačka korpa za 2017. godinu s prosečnim penzijama za 2017. godinu (grafikon 4), čini se da samo vojni penzioneri iz Centralne Srbije, s prosečnim primanjima 46.923 RSD, mogu da zadovolje egzistencijalne potrebe i da eventualno štede ostatak novca ili ga investiraju u pokretanje preduzetničkog posla.

Grafikon 1 Preduzetništvo na bazi prilika, kao procenat ukupne preduzetničke aktivnosti u ranim fazama (Total Early-stage Entrepreneurial Activity-TEA), po regionima i starosnim grupama

Izvor: Schott i dr. (2017: 39)

Grafikon 2 Preduzetnička aktivnost zaposlenih po regionima i starosnim grupama, GEM 2009-2016; procenat u odnosu na zaposlene

Izvor: Schott i dr. (2017: 39).

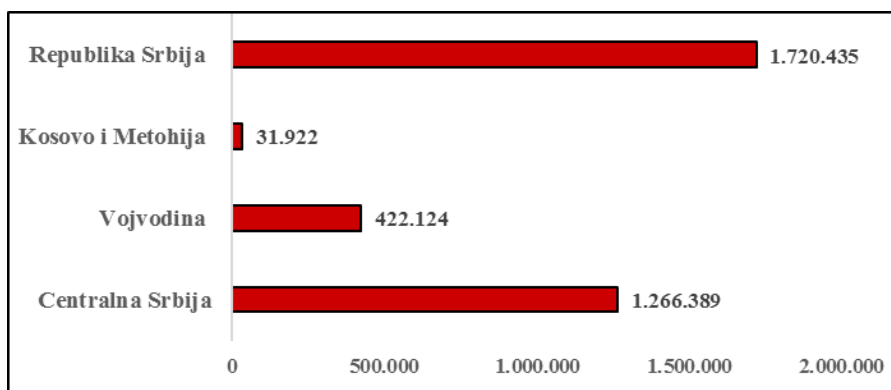
Kada je u pitanju struktura vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po sektorima delatnosti, 73% vlasnika/suvlasnika opredeljuje se za sektor usluga. Nalaz se može objasniti činjenicom da usluge predstavljaju nisko kapitalnu delatnost. Sektor usluga se tradicionalno vezuje za urbane sredine te ne treba da čudi da je 34% vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina svoje poslove osnovalo u Beogradskom regionu, što je više u odnosu na procenat onih koji posluju u ostalim regionima Republike Srbije.

Navedene podatke treba uzeti sa rezervom zbog malog uzroka. Naime, podaci su dobijeni iz *Ankete o radnoj snazi* na osnovu pitanja broj 53 „Kakav je Vaš profesionalni status na poslu?”. U cilju dobijanja pouzdanih

ocena broja zaposlenih, zbog nedovoljno velikog uzroka posmatrane kategorije stanovništva (vlasnici firmi stariji od 60 godina), uzet je zbir dve kategorije iz pomenutog pitanja: vlasnik/suvlasnik privrednog društva i preduzetnik ili ortak u ortačkoj preduzetničkoj radnji.

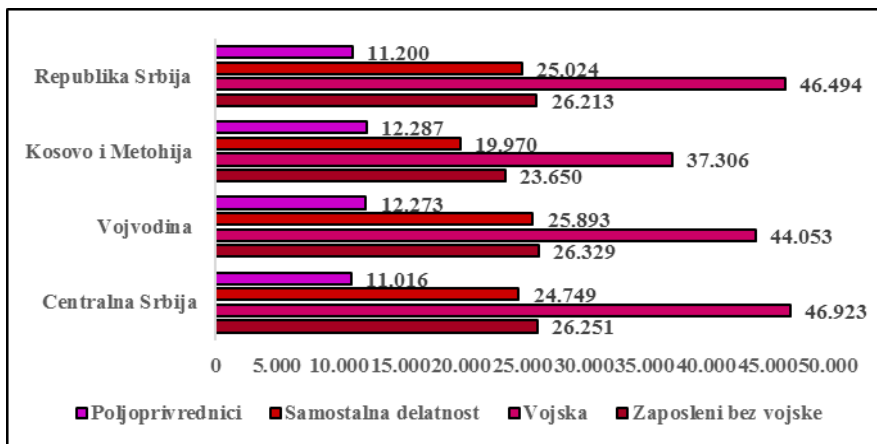
Iako se uzorak odlikuje malim brojem pojava, u apsolutnim iznosima, ukupan broj vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina iznosi 22.516, od čega 18.368 čine muškarci, a 4.147 žene.

Kada je reč o strukturi vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po sektorima delatnosti, tada je u apsolutnim iznosima u sektoru usluga angažovano 16.392 osobe, u sektoru građevine 1.632 i u sektoru industrije 4.340.

Grafikon 3 Broj korisnika penzija u Srbiji, decembar 2017.

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2017: 1-5).

Grafikon 4 Prosečne penzije (RSD) u Srbiji, decembar 2017.

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2017: 1-5).

Posmatrano prema strukturi vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po regionima, u apsolutnim iznosima, u regionu Beograda nalazi se 7.619 „srebrnih preduzetnika“, u regionu Vojvodine 5.046, regionu Šumadije i Zapadne Srbije 6.496, dok je u regionu Južne i Istočne Srbije registrovano 3.355 „srebrnih preduzetnika“.

Kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji, kao što su

preduzetničke intencije populacije 60+, nisu bili predmet istraživanja. Preduzetničke intencije populacije 60+ u Srbiji se mogu sagledati i na posredan način preko vrednosti indeksa jedne od dimenzija socijetalne kulture Srbije – indeksa izbegavanja neizvesnosti, koji je u ovom radu izračunat na osnovu istraživanja sprovedenog 2016. godine, a u skladu sa postupkom iznetim u odeljku o metodima (tabele 1-3).

Tabela 1 U kom stepenu se slažete sa stavom da pravila preduzeća ne treba da budu prekršena, čak i ako zaposleni smatraju da bi njihovo kršenje bilo u najboljem interesu preduzeća?

Srednja vrednost	N	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Neutralan sam	Slažem se	U potpunosti se slažem
3,5	221	5	7	30	45	13

Tabela 2 Koliko mislite da ćete dugo raditi/voditi u preduzeću u kome ste trenutno zaposleni?

N	Maksimum dve godine	Od dve do tri godine	Duže od 5 godina, ali ću otići pre penzije	Do penzionisanja ću otići pre penzije
221	4	6	29	62

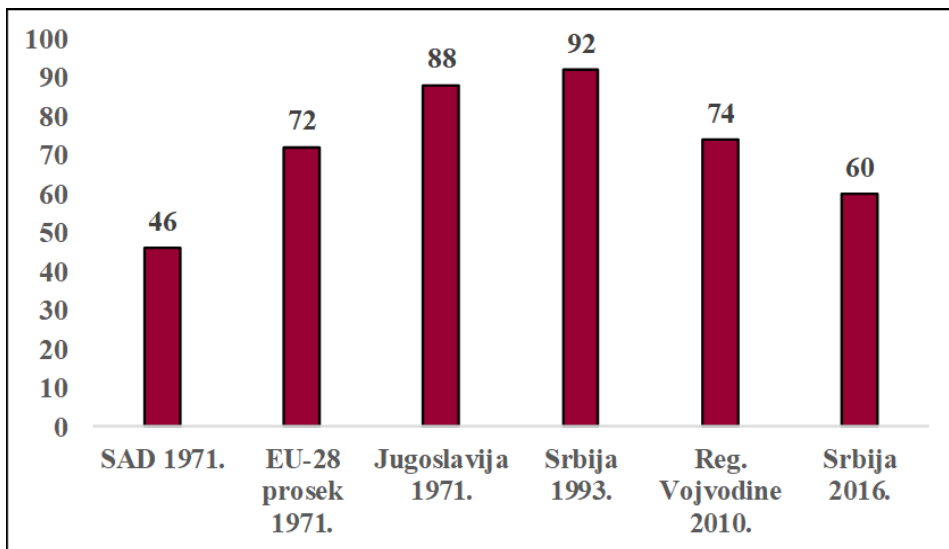
Tabela 3 Koliko često osećate nervozu i tenziju na poslu?

Srednja vrednost	N	Nikada	Retko	Ponekad	Često	Uvek
3,12	221	3	18	45	29	5

$$UAI = 300 - 30(3,5) - 10 - 40(3,12) = 60,2$$

Dobijena vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti (60), svrstava Srbiju u grupu zemalja koje odlikuje nisko izbegavanje neizvesnosti (grafikon 5). Visina ovog indeksa u nekoj zemlji ukazuje na nivo preduzetničkih intencija njene populacije, pri čemu su niske vrednosti indeksa indikator postojanja visokih sklonosti ka preduzetništvu kod natpolovične većine populacije. Kretanje vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti kroz vreme prikazali smo zahvaljujući vrednostima koje su dobijene istraživanjima organizovanim 1971–1974. godine za bivšu Jugoslaviju, 1993. godine za Srbiju i 2010. godine za AP Vojvodinu. Vrednost indeksa za AP Vojvodi-

nu izračunata je na uzorku od 300 preduzeća srednje veličine. Nalazi se zbog veličine uzorka smatraju relevantnim za Srbiju, te se u tom kontekstu koriste u ovom radu (Ivanić 2010: 283). U vreme kada je Hofstedeovo istraživanje rađeno, prosečna vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti, za zemlje obuhvaćene uzorkom, iznosila je 65 (Hofstede 2001: 151). Tokom prikazanog perioda, evidentan je pad indeksa kada je u pitanju Srbija (grafikon 5). Takva vrsta trenda indikator je rasta preduzetničkih intencija natpolovične većine populacije u Srbiji.

Grafikon 5 Kretanje indeksa *izbegavanja neizvesnosti* kroz vreme.

Izvor: Hofstede (2001: 501); Ivanić (2017: 283). Podatak za 2016. je rezultat kalkulacije autora.

ZAKLJUČAK

Takozvana srebrna ekonomija i, pre svega „srebrno preduzetništvo“ kao deo koncepta *aktivnog starenja*, predstavljaju socijalne inovacije. „Srebrna ekonomija“ ukazuje da u uslovima naglog starenja stanovništva, politike, čiji je cilj obezbeđivanje makroekonomske stabilnosti, nisu dovoljne. U uslovima redefinisavanja koncepta starenja, kao i sve jače potrebe za većim stepenom starosne heterogenosti starog stanovništva, „srebrna ekonomija“ se temelji na principima koji stariju populaciju sagledavaju kao činilac unapređenja *makro*, *mezo* i *mikro* konkurentnosti, umesto kao „trošak“.

Populacija 60+ se posmatra kao činilac koji će menjati postojeće strukture BDP-a mnogih ekonomija, u pravcu povećanog učešća „srebrnog BDP-a“. Angažovanje populacije 60+ na strani

proizvodnje, odvija se preko dve forme „srebrnog preduzetništva“: (a) preduzetništvo na bazi prilika i (b) preduzetništvo iz nužde. I jedna i druga vrsta preduzetništva uslovljene su ne samo ekonomskim, već i kulturološkim činiocima.

Preduzetništvo na bazi prilika je forma preduzetništva koja je svojstvena populaciji 60+ u zemljama visokog BDP-a *per capita*, ali i zemljama koje se odlikuju niskim vrednostima indeksa izbegavanja neizvesnosti. Kada su u pitanju zemlje Evropske unije (EU-28), BDP *per capita* za 2017. godinu iznosi 29.200 evra.

Forma preduzetništva populacije 60+ koja se može očekivati u ekonomijama regiona JIE jeste „preduzetništvo iz nužde“. Na ovakav zaključak upućuju nalazi koji se tiču niskog BDP-a *per capita* na nivou proseka JIE (za 2017. godinu, prosečan BDP

per capita za region JIE iznosi 4.700 evra).

U Srbiji se može očekivati takođe forma „srebrnog preduzetništva iz nužde”, iako je BDP per capita za Srbiju za 2017. godinu iznosio 4.800 evra, što je više u odnosu na prosek za region JIE, ali znatno niže od proseka za EU-28.

Ukoliko se analiza ekonomskih preduslova za srebrno preduzetništvo spusti na kompanijski nivo, tada se preduzetništvo populacije 60+ u Srbiji odlikuje: (a) izrazito niskim angažovanjem ženske populacije 60+ u preduzetništvu (svega 18%) u odnosu na 82% muškaraca 60+ koji su vlasnici, odnosno suvlasnici preduzeća ili preduzetničkih radnji; (b) izrazito visokim angažovanjem srebrnih preduzetnika u sektoru usluga (73%) u odnosu na ostale sektore; (c) visokom koncentracijom u Beogradskom regionu (34%) u odnosu na ukupan broj srebrnih preduzetnika. Visok angažman u sektoru usluga, koji podrazumeva postojanje komunikacione i poslovne infrastrukture kakvu nude urbane sredine, objašnjava monocentričan razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji.

Ekonomski potencijali za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji postoje u izvesnoj meri u grupaciji vojnih penzionera. Prosečna vojna penzija u Srbiji iznosi 46.494 RSD, što je veće od iznosa minimalne potrošačke korpe, mereno za prosek 2017. godine. Politike podsticanja srebrnog preduzetništva u Srbiji bi se u prvom redu mogle usredsrediti na obezbeđivanje dodatne finansijske, ali i nefinansijske podrške navedenoj grupi penzionera.

Ako se pak uzmu u obzir kulturološke pretpostavke za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji, ohrabruje nalaz da vrednost indeksa UAI tokom vremena opada, što sugeriše i rast preduzetničkih intencija populacije uopšte, pa tako i populacije 60+. Vrednost UAI indeksa izračunatog 2016. godine za Srbiju (60) u odnosu na vrednost istog izračunatog 1993. (92) ukazuje na otvorenost populacije ka promenama i spremnost za inovativnost. Zato bi politike i mere radi podsticanja „srebrnog preduzetništva“ u Srbiji trebalo da uzmu u obzir da, i pored opadajućeg trenda UAI indeksa, na njegovu vrednost mogu da utiču i karakteristike profesionalne kulture. Jer, recimo, profesionalnu kulturu vojske odlikuje izrazito visok stepen izbegavanja neizvesnosti, te shodno tome i visok stepen averzije prema preduzetništvu, koje odlikuju aktivnosti čiji su ishodi, po pravilu, neizvesni ili rizični.

LITERATURA

- Ahmad, N., Nasrudin, A., Halim, H., & Taghizadeh, S. (2014). The Pursuit of Entrepreneurial Initiatives at the “Silver” Age: From the Lens of Malaysian Silver Entrepreneurs. Paper presented at “2nd International Conference on Innovation, Management and Technology Research”, Penang, Malaysia, May 12-15.
- Alstete, J. (1995). Aspects of entrepreneurial success. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 15(3), 584-594. <https://doi.org/10.1108/14626000810892364>
- Amit, R., & Muller, E. (1995). “Push” and “pull” entrepreneurship. *Journal of small Business and Entrepreneurship*, 12(4), 64-80.

- <https://doi.org/10.1080/08276331.1995.10600505>
- Anđelić, G., Ivanić, V., & Đaković, V. (2012). The impact of the EU accession process to the organizational culture of companies operating in transition countries. Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, *Journal of Economics and Business*, 30(2), 295-319.
- Bass, S., Caro, F., & Chen, Y. (1993). *Achieving a productive aging society*. Westport: Auburn House.
- Beugelsdijk, S., Maseland, R., & Van Hoorn, A. (2015). Are Scores on Hofstede's Dimensions of National Culture Stable Over Time? A Cohort Analysis. *Global Strategy Journal*, 5(3), 223-240.
<https://doi.org/10.1002/gsj.1098>
- Blackburn, R., Mackintosh, L., & North, J. (1998). *Entrepreneurship in the third age*. Surrey: Kingston University.
- Borsch-Supan, A. (2014). Silver Economy: Pipe Dream or Realistic Possibility? Munich: Max Planck Institute for Social Law and Social Policy. Munich Center for the Economics of Aging (Discussion Papers 2014-26). http://mea.mpisoc.mpg.de/uploads/user_me_a_discussionpapers/1624_26-2014.pdf (accessed 29 Mar 2019).
- Brandstatter, H. (2011). Personality aspects of entrepreneurship: A look at five meta-analysis. *Personality and Individual Differences* 51(3), 222-230.
<https://doi.org/10.1016/j.j.paid.2010.07.007>
- Cannon, T. (2008). Silver entrepreneurship: new days, new ways. *Working with Older People*, 12(2), 30-33.
<https://doi.org/10.1108/13663666200800029>
- Devedžić, M., & Gnjatović Stojilković, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Devedžić, M., & Stojilković, J. (2012). Novo poimanje starosti – Perspektivna starost. *Stanovništvo*, 50(1), 45-68.
<https://doi.org/10.2298/STNV1201045D>
- European Commission (2007). Europe's Demographic Future: Facts and Figures on Challenges and Opportunities. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Commission.
http://www.cerp.carloalberto.org/wp-content/uploads/2008/12/demo_report_2007_en.pdf (accessed 25 Dec 2018).
- European Commission (2010). Communication from the Commission, EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels: COM (2010) 2020. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%202007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (accessed 03 Oct 2018).
- European Commission (2015). The 2015 Ageing Report Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013-2060). Brussels: DG for Economic and Financial Affairs. European Economy (3). http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/pdf/ee3_en.pdf (accessed 14 Dec 2018).
- European Commission (2018). European Union, Trade in goods with Serbia. Brussels: DG for Trade. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/august/tradoc_140028.pdf (accessed 10 Jan 2019).
- Eurostat (2017). *Key figures on enlargement countries*. Luxembourg: Eurostat.
- Eurostat (2018). *Key figures on Europe*. Luxembourg: Eurostat.
- Fasbender, U., Wang, M., Volter, J., & Deller, J. (2016). The Meaning of Work for Post-retirement Employment Decisions. *Work, Aging and Retirement*, 2(1), 12-23.
<https://doi.org/10.1093/workar/wav015>
- Formosa, M. (2017). Responding to the Active Ageing Index: Innovations in Active Ageing Policies in Malta. *Journal of Population Ageing*, 10(1), 87-99.
<https://doi.org/10.1007/s12062-016-9163-1>
- Halvorsen, C. J., & Morrow-Howell, N. (2017). Conceptual Framework on Self-Employment in Later Life: Toward a Research Agenda. *Work, Aging and Retirement*, 3(4), 313-324.
<https://doi.org/10.1093/workar/waw031>

- Harms, R., Luck, F., Kraus, S., & Walsh, S. (2014). On the motivational drivers of gray entrepreneurship: An explanatory study. *Technological Forecasting & Social Change*, 89, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2014.08.001>
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences, Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organizations Across Nations* (2nd ed.). London: SAGE Publication.
- Hofstede, G., Hofstede, G., & Minkov, M. (2005). *Cultures and organizations; Software of the Mind*. London: McGrawHill.
- Hoselitz, B. (1959). On Historical Comparison in the Study of Economic Growth. In R. Goldsmith (Eds.), *The Comparative study of Economic Growth and Structure*. New York: NBER.
- House, R., Hanges, P., Javidan, M., Dorfman, P., & Gupta, V. (2004). *Culture, Leadership and Organizations: GLOBE Study of 62 Societies*. London: Sage.
- Ivanić, V. (2017). *Organizaciona kultura kao činilac konkurentnosti preduzeća u tranzicionim uslovima*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Kautonen, T. (2008). Understanding the older entrepreneur: Comparing third age and prime age entrepreneurs in Finland. *International Journal of Business Science and Applied Management*, 3, 3, 3-13. http://www.business-and-management.org/library/2008/3_3--3-13-Kautonen.pdf (accessed 25.03. 2019).
- Klimczuk, A. (2016). Comparative Analysis of National and Regional Model of Economy in the European Union. *International Journal of Ageing and Later Life*, 10(2), 31-59. <http://www.ep.liu.se/ej/ijal/2016/v10/i2/15-286/ijal15-286.pdf>
- Kok, D., Ichou, J., & Verheul, I. (2010). *New firm performance: Does the age of founders affect employment creation*. Zoetermeer: EIM. <https://core.ac.uk/download/pdf/6445736.pdf> (accessed 29 Mar 2019).
- Kurek, S., & Rachwal, T. (2011). Development of entrepreneurship in ageing populations of The European Union. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 19, 397-405. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.05.147>
- Luck, F., Kraus, S., & Bouncken, R. (2014). Senior Entrepreneurship: Definitions and Underlying Theories. *International Journal of Business Research*, 14(3), 209-214.
- Maksimović, M., & Ivanić, V. (2018). Evropska unija u promenljivom ekonomskom okruženju. U L. Čičkarić & A. Bošković (ur.), *Ka Evropskom društvu: Ograničenja i perspektive* (str. 69-93). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mals, E. I., & Rogoff, E. (2014). Senior Entrepreneurship: The New Normal. *Public Policy & Aging Report*, 24(4), 141-147.
- Milankov, M. (2010). Starosna diskriminacija. *Gerontologija*, 36(1), 78-94.
- Milankov, M., & Opačić, B. (2012). *Kultura starenja i stari u kulturi*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2017). Kupovna moć stanovništva, Potrošačka korpa. Beograd. <http://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MOĆDECEMBAR%202017.pdf> (pristupljeno 3.10. 2018).
- Nikitović, V. (2010). *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Institut društvenih nauka, Službeni glasnik.
- OECD (2014). *The Silver Economy as a Pathway for Growth*. Paper presented to conference 2014 "The Silver Economy as a Pathway for Growth, Insights from the OECD-GCOA (Global Coalition of Aging) Expert Consultation". Oxford, UK, June 26, 2006. <https://www.oecd.org/sti/the-silver-economy-as-a-pathway-to-growth.pdf> (accessed 24 Dec 2018).
- Radaelli, C. (2003). Europeanization of Public Policies. In K. Featherstone, C. Radaelli, K. Featherstone & M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization* (pp. 27-57). New York: Oxford University Press.
- Regional Cooperation Council (2013). *South East Europe, Jobs and prosperity in a European perspective*. Sarajevo: RCC.

- <https://www.rcc.int/files/user/docs/reports/SE2020-Strategy.pdf> (accessed 14 Dec 2018).
- Regional Cooperation Council (2017). *South East Europe 2020: Annual Report on Implementation for 2017*. Sarajevo: RCC.
- Reichers, A., & Schneider, B. (1990). Climate and Culture: An Evolution of Constructs. In B. Schneider, *Organizational Climate and culture* (pp. 5-40). San Francisco: Jossey-Bass.
- Republički fond penzijskog i invalidskog osiguranja (2017). Broj korisnika penzija i broj osiguranika po filijalama i opštinama za decembar 2017. godine. Beograd: FOND PIO.
<http://www.pio.rs/images/dokumenta/statistike/2018/korisnici%20penzija%20i%20osiguranici%20decembar%202017-lat.pdf> (pristupljeno 11.11. 2018).
- Republički zavod za statistiku (2017). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku (RZS).
<http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20185634.pdf> (pristupljeno 11. 11. 2018).
- Sanderson, C., & Scherbov, S. (2008). Re-thinking Age and Aging. *Population Bulletin*, 63(4), 1-20.
<https://assets.prb.org/pdf08/63.4aging.pdf> (accessed 25 Mar 2019).
- Schott, T., Rogoff, E., Herrington, M., & Kew, P. (2017). *Global Entrepreneurship Monitor. Special topic report 2016-2017 – Senior Entrepreneurship*. Babson Park, MA.
<https://www.gemconsortium.org/report/49823> (accessed 28 Mar 2019).
- Schwab, K. (2018). *The Global Competitiveness Report 2018*. Geneva, World Economic Forum.
- Seymour, N. (2002). *Starting Up After 50. CELCEE Digest*. Los Angeles: ERIC Clearinghouse on Entrepreneurship Education (Report No-02-05).
<http://www.celcee.edu/publications/digest/Dig02-05.html>
- Schultz, W. (1985). *Ulaganje u ljude: Ekonomika kvalitete stanovništva*. Zagreb: Cekade.
- Schulz, E., & Radwanski, M. (2014). Impact of ageing populations on silver economy, health and long-term care workforce. Brussels: NEUJOBS (NEUJOBS Policy Brief No. D12.4).
- Singh, R. (2009). The Aging Population and Mature Entrepreneurs: Market Trends and Implications for Entrepreneurship. *New England Journal of Entrepreneurship*, 12(1), 45-55.
<https://digitalcommons.sacredheart.edu/neje/vol12/iss1/6>
- Singh, R., & DeNobbe, A. (2003). Early retirees as the next generation of entrepreneurs. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 27(3), 207-226. <https://doi.org/10.1111/1540-8520.t01-1-00001>
- Stefanik, M., Domonkos, T., & Horvat, P. (2013). Modeling the Economic Potential of the Silver Economy. Brussels: NEUJOBS (NEUJOBS Working Paper No. D12.3).
http://conference.iza.org/conference_files/neujobs_2014/radvansky_m9863.pdf (accessed 26 Mar 2019).
- Taras, V., Kirkman, B. L., & Steel, P. (2010). Examining the impact of Culture's consequences: a three-decade, multilevel, meta-analytic review of Hofstede's cultural value dimensions. *Journal of Applied Psychology*, 95(3), 405-439.
<http://dx.doi.org/10.1037/a0018938>;
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0020939>
- Tempest, S., Barnatt, C., & Coupland, C. (2002). Grey advantage: New strategies for the old. *Long Range Planning*, 35(5), 475-492.
[https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(02\)00102-4](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(02)00102-4)
- Tkalec, I. (2017). The Interplay between Active Ageing and Silver Economy – a QCA Analysis. Paper presented at “Competitiveness and Transformation of the Welfare State in Europe”, Luxembourg, University of Luxembourg, November 24, 2017.
<https://doi.org/10.25517/RESuME-7a5wfdz-2018>.
http://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/36437/1/Igor%20Tkalec_silver%20economy_final%20version.pdf

- Varnai, P., Simmonds, P., Worthington, H., & Farla, K. (2015). *The Silver Economy: Final Report*. Brussels: European Commission, DG Communications Networks, Content and Technology.
<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a9efa929-3ec7-11e8-b5fe-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF> (accessed 24 Mar 2019).
- Walker, A., & Maltby, T. (2012). Active ageing: A strategic policy solution to demographic ageing in the European Union. *International Journal of Social Welfare* 21(S1), 117-130. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2012.00871.x>
- Walker, A. (2006). Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential. *Asia Pacific Review*, 13(1), 78-93.
<https://doi.org/10.1080/13439000600697621>
- Weber, P., & Schaper, M. (2004). Understanding the Grey Entrepreneur. *Journal of Enterprising Culture*, 12(2), 147-164.
<https://doi.org/10.1142/S0218495804000087> (accessed 25 Mar 2019).
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- Zdravković, A., Domazet, I., & Nikitović, V. (2012). Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji. *Stanovništvo*, 50(1), 19-44.
<https://doi.org/10.2298/STNV1201019Z>
- Zsarnoczky, M. (2016a). Innovation Challenges of the Silver Economy. *VADYBA*, 28(1), 105-109.
- Zsarnoczky, M. (2016b). *Silver tourism*. Paper presented to "International Scientific Days 2016: The Agri-Food Value Chain: Challenges for Natural Resources Management and Society", Nitra, Slovak Republik, May 19-20 (accessed 28 March 2019).

Active aging and prerequisites for silver entrepreneurship in Serbia

VALENTINA IVANIĆ¹

SUMMARY

This article identifies links between the active aging process and the “silver economy” at the European Union level. It also defines economic and societal prerequisites for “silver entrepreneurship”, which Serbia, as a small, transition, factor-driven economy can exploit. Previous research has shown there are two ways in which older people can be involved in the silver economy: as producers (“silver entrepreneurs”), or as consumers. Demand for data about silver entrepreneurship has been driven by macroeconomists, notably those devoted to issues around fiscal instability, rather than by the urgent need to consider this phenomenon as one driven by growth and competitiveness.

Existing research has identified two forms of silver entrepreneurship: opportunity-based and necessity-based. Opportunity-based silver entrepreneurship is inherent in economies with high GDP per capita. Across the EU-28 nations, the average GDP per capita in purchasing power standard (PPS) in 2017 was recorded as 29,299 EUR. This figure was used as a proxy measurement of living standards. However, in the smaller transition economies of Southeast Europe, this figure is a lot lower. In 2017, the average

GDP per capita in PPS in Serbia was 4,800 EUR.

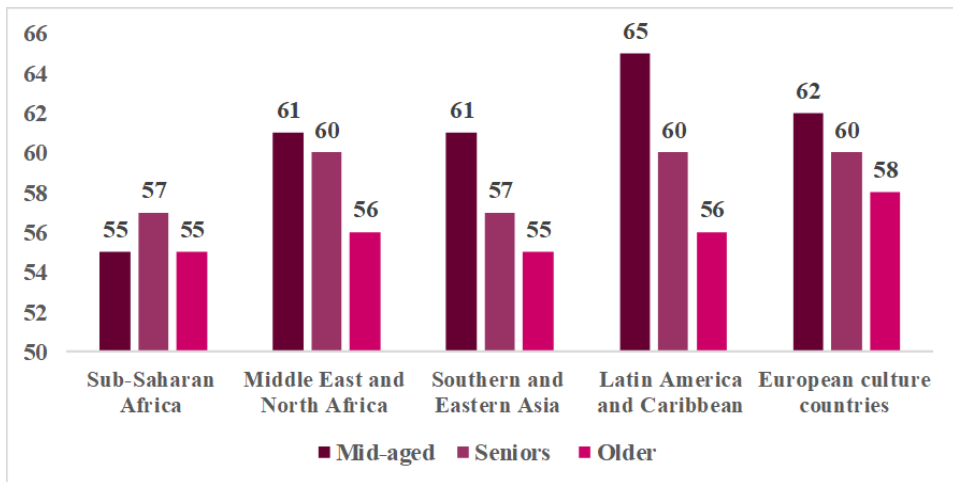
In order to identify the economic factors necessary for silver entrepreneurship at both the company and individual levels in Serbia, we derived data from a range of sources. These included the Statistical Office of the Republic of Serbia, the *Labour Force Survey 2017*, the Pension and Disability Insurance Fund, and the Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications.

Data relating to the Uncertainty Avoidance Index for Serbia (UAI) were derived from research organized by the Regional Cooperation Council and GfK. The author then calculated the UAI for Serbia. The collected data showed how the UAI for Serbia has changed over time, declining from a value of 92 in 1993 to 60 in 2016. Statistics about pensions in Serbia show that only military retirees, who have an average monthly pension of 46,494 RSD, can cover the minimum consumer basket costs of 36,090 RSD.

KEYWORDS

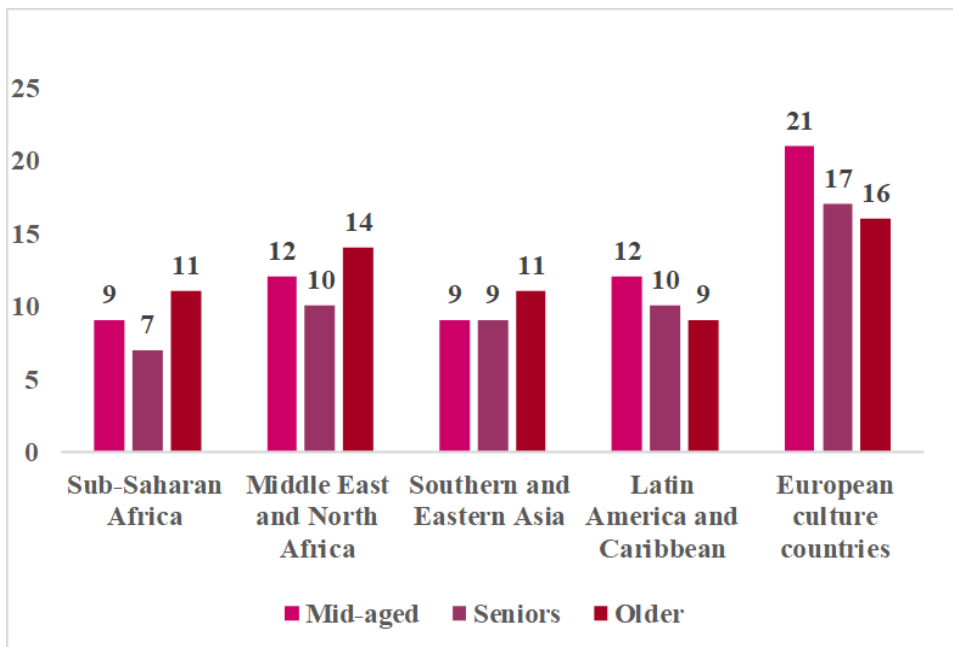
active aging in the EU | silver entrepreneurship | economic prerequisites for silver entrepreneurship | cultural prerequisites for silver entrepreneurship | Serbia

¹ Cultural Due Diligence Institute, Novi Sad | ✉ valentina.ivanic@sbb.rs

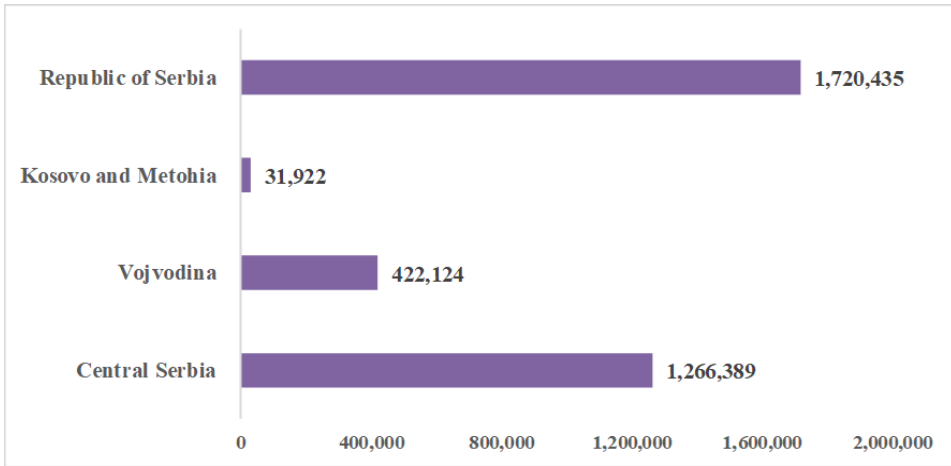
Figure 1 Opportunity motivation (as % of Total Early-stage Entrepreneurial Activity-TEA), by age and region, GEM 2009-2016.

Source: Schott et al. (2017: 39).

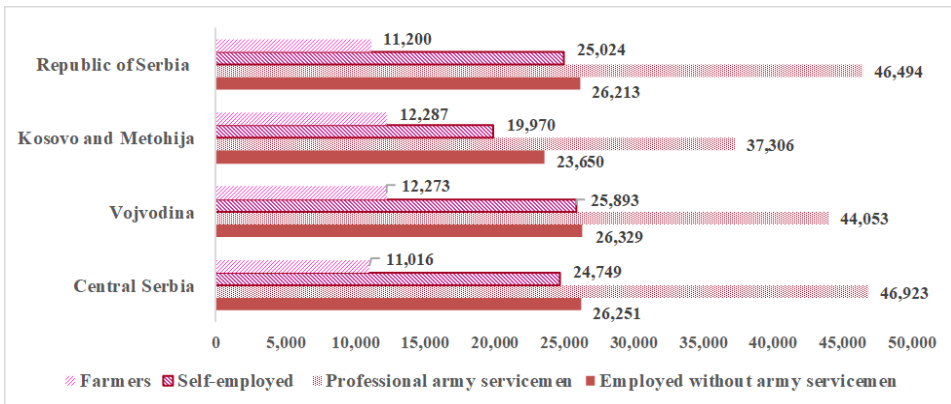

Figure 2 Entrepreneurial Employee Activity (EEA), by age and region, as % of employees, GEM 2009-2016.

Source: Schott et al. (2017: 39).

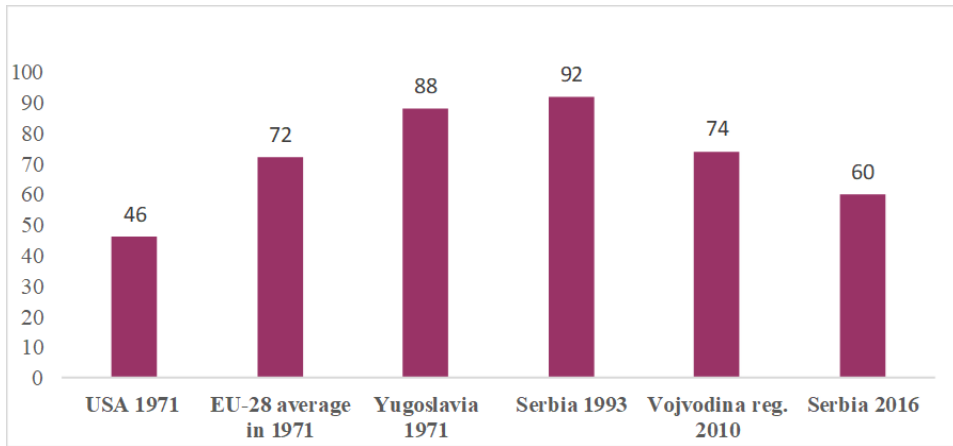

Figure 3 Number of the pension users in Serbia, December 2017
 Source: Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia (2017: 1-5).

Figure 4 Average pensions (RSD) in Serbia, December 2017.
 Source: Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia (2017: 1-5).

Figure 5 Uncertainty avoidance index movement over time

Source: Hofstede (2001: 501); Ivanić (2010: 283), author’s own calculation for the UAI value based on the 2016 data.

Table 1 To what extent do you agree with the statement that company rules should not be violated, even if employees consider that their violation would be in the best interest of the company?

	Mean	N	Strongly disagree	Disagree	Undecided	I agree	Strongly agree
Serbia	3.5	221	5	7	30	45	13

Table 2 How long do you think you will continue working for/managing this company?

	N	Two years at the most	From two to five years	More than five years (but will probably leave before I retire)	Until I retire
Serbia	221	4	6	29	62

Table 3 How often do you feel nervous or tense at work?

	Mean	N	Never	Rarely	Sometimes	Often	Always
Serbia	3.12	221	3	18	45	29	5

